शीनः, पुं, (श्यै+क्तः ।)मूर्खः । अजगरः । इति मेदिनी ॥

शीफालिका,स्त्री, शेफालिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शीभ, ऋ ङ कत्थने । इति कविकल्पद्रुमः ॥(भ्वा० आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अशिशीभत् । ङ, शीभते । कत्थनं प्रशंसा । इति दुर्गादासः ॥

शीभवः, पुं, शीकरः । इति शब्दरत्नावली ॥

शीभ्यः, पुं, शीभ्यते प्रशंस्यते इति । शीभ+ण्यत् ।) शिवः । वृषः इति केचित् ॥ (त्रि, आत्मश्लाघिभवः । जलप्रवाहभवः । क्षिप्रभवः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । ३१ ।

"शीभ्याय च नम ऊर्म्माय ।"

"शीभृ कत्थने शीभते कत्थते इति । शीभ आत्मश्लाघी पदाद्यच् । तत्र भवः शीभ्यः । शीभो जलप्रवाहो वा शीभः क्षिप्रो वा तत्र भवाय नमः ।" इति तट्टीकायां महीधरः ॥)

शीरः, पुं, (शेते इति । शी+"स्फायितञ्चीति ।" उणा० २ । १३ । इति रक् ।) अजगरसर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

शीरी, [न्] पुं, हरिदर्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥ हरिद्गर्भ इति वा पाठः ॥

शीर्णं, क्ली, (शॄ+क्तः ।) स्थौणेयकम् । इति भावप्रकाशः ॥

शीर्णं, त्रि, (शॄ+क्तः ।) कृशः । विशीर्णः । इति मेदिनी ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५९७ ।

"शीर्णप्रासादोपरि जिगीषुरिव कलरवः क्वणति ॥")

शीर्णमाला,स्त्री,पृश्निपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका॥ विशीर्णमाल्यञ्च ॥

शीर्णपत्रः, पुं, (शीर्णं पत्रमस्य ।) कर्णिकारवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पट्टिकालोध्रः । निम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विशीर्णपत्रे, क्ली ॥

शीर्णपर्णः, पुं, (शीर्णं पर्णमस्य ।) निम्बवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विशीर्णपत्रे, क्ली ॥

शीर्णपादः, पुं, (शीर्णौ पादौ यस्य । विमातृशापादेवास्य तथात्वम् ।)यमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कृशचरणश्च ॥

शीर्णपुष्पिका, स्त्री, (शीर्णं पुष्पं यस्याः । शीर्णपुष्पी । ततः स्वार्थे कन् ।) अवाक्पुष्पी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शीर्णवृन्तं, क्ली, (शीर्णं वृन्तं यस्य ।) वृहद्गोलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तरमुज् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सुखवासः २ । इति रत्नमाला ॥ सुखाशः ३ । इति केचित् ॥ अस्य गुणाः । कफभेदाग्निरुचिशुक्रकारित्वम् । क्षारत्वम् । मधुरत्वम् । आनाहप्लीहनाशित्वम् । लघुपाकितश्च । इति राजवल्लभः ॥

शीर्णाङ्घ्रिः, पुं, (शीर्णौ अङ्घ्री यस्य । विमातृशापादेवास्य तथात्वम् ।) यमः । इति हेमचन्द्रः । कृशपादे, त्रि ॥

शीर्व्विः,त्रि,(शृणातीति । शॄ+"जॄशॄस्तृजागृभ्यः क्विन् ।" उणा० ४ । ५४ । इति किन् ।) अपकारकः । हिंसकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शीर्षं, क्ली, मस्तकम् । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । १७८ । ६ ।

"शीर्षाणां वै सहस्रन्तु विहितं शार्ङ्गधन्वना । सहस्रञ्चैव कायानां वहन् सङ्कर्षणस्तदा ॥")

कृष्णागुरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीर्षकं, क्ली, (शीर्षे कं सुखमस्मात् ।) शिरोरक्षणसन्नाहः । टोप् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शीर्षण्यम्२ शिरस्त्रम् ३ । इत्यमरः ॥ शिरोऽस्थि । इति राजनिर्घण्टः ॥ जयपराजयपत्रम् । यथा, याज्ञवल्क्यः ।

"तुलाग्न्यापो विषं कोषो दिव्यानीह विशुद्धये । महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि ॥"

विशुद्धये सन्दिग्धार्थस्य सन्देहनिवृत्तये ॥ महाभियोगेषु महापातकादिगुरुतराभियोगेषु । शीर्षकस्थे शीर्षकं प्रधानं शिरो व्यवहारस्य चतुष्पादः जयपराजयलक्षणः । तेन दण्डो लक्ष्यते तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्थः तत्प्रयुक्तदण्डभागीत्यर्थः । इति दिव्यतत्त्वम् ॥

शीर्षकः, पुं, (शीर्षमिव । इवार्थे कन् ।) राहुग्रहः । इति शब्दरत्नावली ॥ मस्तके, क्ली ॥

शीर्षघाती, [न्] त्रि, (शीर्षं हन्तीति । हन+"कुमारशीर्षयोर्णिनिः ।" ३ । २ । ५१ । इति णिनिः ।) मस्तकच्छेदकः । शीर्षशब्दपूर्व्वकहनधातोः कर्म्मभ्यां कुमारशीर्षाभ्यां हन इति संक्षिप्तसारसूत्रेण णिनप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

शीर्षच्छेदिकः, त्रि, (शीर्षच्छेदमर्हतीति । शीर्षच्छेद+ठक् ।) वधार्हः । यथा,—

"स शीर्षच्छेदिकः शीर्षच्छेद्यो यो वधमर्हति ॥"

इति हेमचन्द्रः ॥

शीर्षच्छेद्यः, त्रि, (शीर्षच्छेदं नित्यमर्हतीति । "शीर्षच्छेदात् यच्च ।" ५।१।६५ । इति यत् ।) मस्तकच्छेदनोपयुक्तः । वध्यः । इत्यमरः ॥ (यथा, उत्तरचरिते २ अङ्के ।

"शम्बको नाम वृषलः पृथिव्यां तप्यते तपः । शीर्षच्छेद्यः स ते राम तं हत्वा जीवय द्विजम् ॥")

शीर्षण्यं, क्ली, (शिरसे हितम् । शिरस्+"शरीरावयवात् यत् ।"५।१।६। इति यत् । "ये च तद्धिते ।"६ । १ । ६१ । इति शिरसः शीर्षन्नादेशः ।) शीर्षकम् । शिरस्त्रम् । इत्यमरः ॥ त्रीणि शिरोरक्षणसन्नाहे टोप् इति ख्याते । शीर्षे कं सुखमस्मात् शीर्षकम् । शीर्षमारोहति शीर्षण्यं ढघे कादिति यः । शिरस्त्रायते शिरस्त्रं डः । इति भरतः ॥

शीर्षण्यः,पुं, (शिरसि भवः । शिरस+"शरीरावयवाच्च ।" ४ । ३ । ५५ । इति यत् । "वा, केशेषु ।" ६ । १ । ६१ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या शीर्षन्नादेशः ।) विशदकचः । तत्पर्य्यायः । शिरस्यः २ । इत्यमरः ॥ द्वे स्वतः स्नानादिना वा निर्म्मले अन्योन्यासंपृक्ते केशे । शीर्षे भवं शीर्षण्यं ढघे कादिति यः । पाददन्तेत्यादिना शीर्षस्य शीर्षणादेशः । इति भरतः ॥ (शिरसि निबद्धे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । ८ ।

"शीर्षण्या रसना रज्जुरस्य ।"

"शीर्षण्या शिरसि बद्धा रसना मेखला इव ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥*॥ श्रेष्ठे च त्रि । यथा, भागवते । ५ । ४ । १५ ।

"यद्यच्छीर्षण्याचरितं तत्तदनुवर्त्तते लोकः ॥"

शीर्षण्यः श्रेष्ठस्तेनाचरितम् ।"इति तट्टीका ॥)

शीर्षरक्षं,क्ली, (शीर्षं मस्तकं रक्षतीति । रक्ष+अण् ।) शिरस्त्राणम् । यथा,—

"शिरस्त्रं शीर्षरक्षञ्च शीर्षण्यं शीर्षकञ्च तत् ।"

इति हारावली । ७३ ॥

शीर्षोदयः, पुं, (शीर्षे शीर्षदेशे उदयो यस्य ।) मिथुन-सिंह-कन्या-तुला--वृश्चिक-कुम्भ--मीनलग्नरूपः । यथा,—

"अजगोपतियुग्मञ्च कर्किधन्विमृगास्तथा । निशासंज्ञाः स्मृताश्चैते शेषाश्चान्ये दिनात्मकाः ॥

निशासंज्ञा विमिथुनाः स्मृताः पृष्ठोदयास्तथा॥ शेषाः शीर्षोदया ह्येते मीनश्चोभयसंज्ञकः ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

शील, ञि समाधौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥(भ्वा० पर०-सक०-सेट् ।) ञि, शीलितोऽस्ति । समाधिः सेवानुभावनं प्रवृत्तिर्व्वा । यः शीलति सदा धर्म्ममिति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

शील, त् क अभ्यासे । अतिशायने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अतिशायनं अतिशयकरणम् । तालव्यादि । अशिशीलत् । उपधारणे इत्यन्ये । शीलय नीलनिचोलमिति जयदेवः । इति दुर्गादासः ॥

शील, क्ली, (शीलयतीति । शीलत क अतिशायन+अच् । यद्वा शीङ् स्वप्ने+"शीङो धुक् लक् वलञ वालनः ।" उणा० ४ । ३८ । इति लक् । अर्द्धर्चादित्वात् पुंलिङ्गमपि ।) स्वभावः । सद्वृत्तम् । इत्यमरमेदिन्यौ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३८ । २४ ।

"साध्वीनान्तु स्थितानान्तु शीले सत्यश्रुते स्थिते स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते ॥")

ब्रह्मण्यतादित्रयोदशविधधर्म्ममूलम् । रागद्वेषवर्जनम् । यथा,—

"वेदोऽखिलो धर्म्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव ॥"

इति मानवे २ अध्यायः ॥*॥

शीलं ब्रह्मण्यतादिरूपम् । तदाह हारीतः । ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता सौम्यता अपरोपतापिता अनसूयता मृदुता अपारुष्य मैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्यता कारुण्यं प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं शीलम् । गोविन्दराजस्तु । शीलं रागद्वेषपरित्याग इत्याह । इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥